

SANGLOQSOY PETROGLIFLARI: QASHQADARYO VOHASI IBTIDOIY SAN'ATI VA ETNOCULTUREL TIZIMIDA TUTGAN O'RNI

Uljayev Ma'ruf Oripjonovich

“Shahrisabz” davlat
muzey-qo'riqxonasi bosh direktori

Xurramov Firuz Davlat o'g'li

“Shahrisabz” davlat muzey-qo'riqxonasi
arxeologik yodgorliklar filiali mudiri

Oynazarov Xoliyor G'oyibnazarovich

O'zR FA Antropologiya va
etnolgiya instituti katta ilmiy xodimi, PhD

Annotatsiya

Ushbu maqolada Zarafshon tog' tizmasining janubi-g'arbiy tarmoqlari sanalgan Chaqilqalon tog' yonbag'irlarida Sangloqsoy (Qo'shchinor qishlog'i havzasi) yangi aniqlangan qoyatosh rasmlarining ilmiy-tahliliy tavsifi beriladi. Tadqiqotda petrogliflarning lokalizatsiyasi, ularning tipologik-stilistik xususiyatlari va Markaziy Osiyoning bronza hamda ilk temir davri ma'naviy madaniyati tizimidagi o'rni yangicha vizual-semantik yondashuv asosida yoritilgan. Aniq qilib aytadigan bo'lsak Qashqadaryo viloyati Kitob tumani Varganza QFY da joylashgan Qo'shchinor qishlog'i hududidagi yerlardan aniqlangan petrogliflar hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Petrogliflar, Sangloqsoy, Chaqilqalon, semiotika, zoomorf tasvirlar, bronza davri, piktografiya, madaniyatshunoslik.

KIRISH

Insoniyatning ilk dunyoqarashi, mifologik tafakkuri va estetik idrokini o'rganishda qoyatosh rasmlari (petrogliflar) eng asosiy birinchi manba bo'lib xizmat qiladi. Markaziy Osiyoda, xususan, O'zbekiston hududi o'zining piktografik yodgorliklarga boyligi bilan ajralib turadi.

Ilgari Qashqadaryo vohasining tog'li hududlari petrogliflarga boy bo'lgan Zarafshon yoki Nurota tizmalariga nisbatan kamroq o'rganilgan deb hisoblanar edi. Biroq, keyingi yillardagi arxeologik ekspeditsiyalar va mahalliy aholi xabarlarini asosida olib borilgan dala-qidiruv tadqiqotlari ushbu tasavvurlarni tubdan o'zgartirmoqda. "Shahrisabz" davlat muzey-qo'riqxonasi hamda O'zR FA Antropologiya instituti mutaxassislari hamkorligida Kitob tumani Qo'shchinor qishlog'ida o'tkazilgan dala tadqiqotlari natijasida topilgan petrogliflar majmuasi buning yaqqol isbotidir.

Geografik lokalizatsiya va topografik xususiyatlari.

Sangloqsoy petrogliflar majmuasi Zarafshon tog' tizmasining g'arbiy tarmoqlari, xususan Chaqilqalqon tog'ining janubiy etaklarida joylashgan. Yodgorlik dengiz sathidan 1200–1600 metr balandlikda joylashgan bo'lib, mikrolandshaft nuqtai-nazaridan chorvachilik va qadimgi ovchilik jamoalari yashashi uchun nihoyatda qulay mikroiklimga ega.

Geologik jihatdan hudud paleozoy (silur) davriga oid ohaktosh va slanes jinslaridan tashkil topgan. Toshlarining ustki qatlami ming yillar davomida quyosh, shamol va yog'in-sochin ta'sirida o'ziga xos qora-to'q jigarrang tosh pati (pina) bilan qoplangan. Qadimgi musavvirlar aynan ushbu tekis va silliq, tosh pati bilan qoplangan yuzalarni tanlab, tasvirlarni urib-cho'kichlash usulida tushirishgan.

Tasvirlar tipologiyasi va semiotik tahlili

Dastlabki dala tahlillari natijasida 12 ta yirik qoya va tosh bloklarida 100 ga yaqin alohida va kompozitsion tasvirlar qayd etildi. Barcha rasmlar soyning o'ng qirg'og'idagi janub va shimoli-g'arbgga yo'naltirilgan tosh yuzalariga ishlangan. Tasvirlarning asosiy qismini zoomorf (hayvonlar) va anthropomorf (inson) figurasi, shuningdek, turli semantik ma'noga ega geometrik belgilar tashkil etadi.

1. Zoomorfik tasvirlar va ularning semantikasi:

a) **Tog' echkilari (Capra falconeri / Capra sibirica):** Majmuadagi eng ko'p uchraydigan va badiiy mahorat bilan ishlangan obraz. Tosh yuzalarida echkilar yakka, juft va yaxlit guruh (poda) holatida tasvirlangan. Ularning shoxlari halqa simon va ortga bukilgan holatda o'ta dinamik tarzda chizilgan. Zarafshon va Hisor tog' tizmalari ibtidoiy aholisi e'tiqodida tog' echkisi unumdorlik, quyosh, tozalik va samoviy kuchlar ramzi hisoblangan.

b) **Boshqa faunistik obrazlar:** Rasmlar orasida ot, it, bo'ri, buqa va tuya kabi hayvonlar tasviri ajralib turadi. It va ot tasvirlarining paydo bo'lishi jamiyatda chorvachilik va xonakilashtirish jarayonlarining chuqurlashganidan dalolat beradi.

2. Stilistik va texnik uslublar:

Qo'shchinorsoy petrogliflarida to'rtta asosiy tasvirlash uslubi kuzatiladi.

1. **Soya (siluet) uslubi:** Hayvon tanasi to'liq urib-cho'kichlab ishlov berilgan.

2. **Kontur uslubi:** Faqatgina ob'ektning tashqi chiziqlari aniq o'yilgan.

3. **Naqshdor-geometrik uslub:** Hayvon tanasining ichki qismi geometrik katak yoki chiziqlar bilan bezatilgan.

4. **Sxematik uslub:** Chiziqli va soddalashtirilgan shakllar asosida ishlov berilgan.

Kronologik tabaqalanish va qiyosiy tahlili

Qo'shchinor qishlog'idan taxminan 25 km uzoqlikda joylashgan Chiroqchi tumani Quruqsoy qishlog'idagi Siypantosh yodgorligida ham Ibtidoiy odamlar tomonidan qoya tosh suratlari chizilgan

Siypantosh va Sangloqsoy qoyatosh rasmlarining komparativ-tipologik va semiotik tahlili

Qashqadaryo vohasining parietal san'ati (qoyatosh rasmlari) Markaziy Osiyo ibtidoiy jamiyati dunyoqarashi, e'tiqodiy rekonstruksiya va xo'jalik-madaniy tiplarini o'rganishda muhim stratigrafik manba hisoblanadi. Chiroqchi tumanidagi

Siypantosh hamda Kitob tumanidagi **Sangloqsoy** yodgorliklarini qiyosiy o'rganish ushbu hududdagi petrogliflar evolyutsiyasini aniqlash imkonini beradi.

1. Landshaft-orografik va geologik kontekst

Siypantosh: Yodgorlik Zarafshon tog' tizmasining janubi-g'arbiy tarmoqlarida (Qoratepa tog'lari) joylashgan bo'lib, asosan kvarsit va slanes plastinalaridan tashkil topgan. Qoyatosh yuzalarida uzoq asrlik quyosh radiatsiyasi natijasida qora-jigarirang metall simob-marganets qatlami (patina/quyosh tobi) intensiv shakllangan.

Sangloqsoy: Chaqilqalon tog'ining janubiy yonbag'rida, dengiz sathidan **1200–1600 m** balandlikda joylashgan. Geologik jihatdan paleozoy (silur) davri ohaktoshlari hamda slaneslaridan tarkib topgan bo'lib, rasmlar asosan yotiq va qiya prachalangan silliq tosh bloklari yuzasiga tushirilgan.

2. Texno-Tipologik Tahlil (Ishlanish Texnikasi)

Qoyatosh san'atida qo'llanilgan texnik usullar xronologik va madaniy davriylashtirishning asosiy indikatorlaridan biridir:

Siypantosh texnik o'ziga xosligi: Urrib-cho'kichlash (piketaj) va chuqur o'yish texnikasidan tashqari, **mineral bo'yoq (oxra)** yordamida chizilgan polixrom va monoxrom tasvirlarning mavjudligi bilan ajralib turadi. Bu holat yodgorlikning nisbatan qadimiyroq (eneolit/bronza) qatlamlariga ega ekanligini ko'rsatadi.

Sangloqsoy texnik o'ziga xosligi: Bu yerda tasvirlar asosan tosh, jez va temir qurollar yordamida urrib-cho'kichlangan. Typology jihatdan 4 xil uslub ajratib ko'rsatiladi: **kontur, sxematik, naqshdor-bezakli hamda soya (siluet)**. Siluet va kontur uslubida hayvon tana a'zolari (bosh, oyoq) soya tarzida urrib-cho'kichlanib, tanasi tutash kontur chiziqlar bilan o'rab chiqilgan.

Tog' echkisi (*Capra sibirica*) motivlari:

Siypantoshda tog' echkilari va buqalar ko'proq ritual va e'tiqodiy ramz sifatida sxematik, ba'zan statik va shartli belgilarga yaqin tarzda aks ettirilgan. Sangloqsoyda esa zoomorf tasvirlar, xususan tog' echkisi rasmlari o'ta hayotiy, anatomik proporsiyalarga rioya qilingan holda va dinamik (harakatdagi) guruh/kompozitsiya shaklida ishlangan.

Palimpsest va taqlidiy (Re-engraving) hodisasi:

Sangloqsoy petrogliflarida keyingi davr ijodkorlari tomonidan qadimgi kontur chiziqlariga taqlid qilish yoki tugallanmagan eskizlar ustidan qayta chizish holatlari kuzatiladi. Bu hodisa hududda parietallik an'anasining avloddan-avlodga o'tganligidan va xronologik davomiylikdan dalolat beradi.

4. Xronologik stratifikatsiya va madaniy-tarixiy xulosa

1. **Xronologik diapozon:** Siypantosh yodgorligi o'zining pigmentli va chuqur patinalangan qatlamlari bilan eneolit va bronza davriga mansub ilk diniy-sehrli tasvirlar shakllangan makon hisoblansa, Sangloqsoy petrogliflari so'nggi bronza, temir hamda **ilk va o'rta asrlar** davrigacha bo'lgan rivojlanish bosqichlarini qamrab oladi.

2. **Mavsumiy Transgumansiya (Ko'chib yurish):** Har ikkala yodgorlik ham Zarafshon tog' tizmasi bo'ylab o'tgan qadimgi ovchilik va chorvachilik (transhumance) yo'laklarida joylashgan. Sangloqsoydagi **12 ta qoyatoshdagi 100 ga yaqin tasvir** ushbu daraning asrlar davomida muhim makon va ibodat-ziyorat nuqtasi bo'lganligini tasdiqlaydi.

Siypantosh (Chiroqchi) va Sangloqsoy (Kitob) petrogliflarining **o'xshash va farqli tomonlari** aniq, tizimli va tahliliy tarzda quyidagi parametrlarga bo'lib ko'rsatiladi:

1.	O'xshash	Tomonlari	(Umumiy	Jihatlar)
Geografik	va	Orografik	Birlik:	

Har ikkala yodgorlik ham bir xil tog' tizmasi — **Zarafshon tog' tizmasining** janubiy tarmoqlari (Qoratepa va Chaqilqalon tog'lari) etaklarida joylashgan. Ikkala manzil ham dengiz sathidan o'xshash balandlikda (1200–1600 m) o'rin olgan.

Xo'jalik	va	Landshaft	Funktsiyasi:
-----------------	-----------	------------------	---------------------

Har ikkala dora va soy atroflari qadimgi chorvador va ovchi qabilalarning mavsumiy ko'chish (transgumansiya) hamda ovchilik yo'laklari bo'lgan.

Dominant	Motiv	(Tog' echkisi):
-----------------	--------------	------------------------

Har ikki yodgorlikda ham tasvirlarning asosiy qismini **tog' echkisi (Capra sibirica)** tashkil etadi. Bu Qashqadaryo tog'li hududida yashagan qabilalarning dunyoqarashi va e'tiqodida ushbu hayvon muqaddas ramz bo'lganini ko'rsatadi.

- Asosiy Texnika (Piketaj):**
Ikkala manzilda ham rasmlar, asosan, qattiq buyumlar (tosh, jez, temir) yordamida qoyatosh sirtiga urib-cho'kichlash (piketaj) usulida tushirilgan.
- Joylashuv Oriyentatsiyasi:**
Rasmlar tanlangan qoyatoshlarning asosan janub va shimoli-g'arbga (quyosh nuri yaxshi tushadigan va patina/quyosh tobi qatlami hosil bo'lgan sirtlarga) qaragan yuzalariga ishlangan.
2. Farqli Tomonlari (O'ziga Xos Jihatlar)
- A. Ishlanish Texnikasi va Materiallar
- Siypantosh:** Urib-cho'kichlashdan tashqari, mineral bo'yoqlar (oxra/qizil bo'yoq) bilan chizilgan tasvirlar mavjud. Bu uni Markaziy Osiyodagi noyob polixrom va monoxrom yodgorliklar sirasiga kiritadi.
- Sangloqsoy:** Bo'yoq ishlatilmagan; faqat urib-cho'kichlashning 4 xil uslubiy shakli ko'rinadi: kontur, sxematik, naqshdor-bezakli va soya (siluet).
- B. Tasvirlash Mahorati va Estetika
- Siypantosh:** Tasvirlar nisbatan soddalashgan, sxematik, statik (harakatsiz) va ko'proq ramziy/ritual xarakterga ega.
- Sangloqsoy:** Tasvirlar (ayniqsa tog' echkilari) anatomik jihatdan ancha aniq, proporsional, jonli va dinamik (harakatda) ishlangan. Hayvon tanasining muskul va a'zolari realistroq aks ettirilgan.
- C. Xronologik Diapazon (Davriyligi)
- Siypantosh:** Qadimiyroq qatlamlarga ega — asosan Eneolit va Bronza davri (mil. avv. III–II ming yilliklar) e'tiqodiy va sakral doirasini qamrab oladi.
- Sangloqsoy:** Xronologik zanjir nisbatan kengroq va keyingi davrlargacha davom etgan — so'nggi bronza, temir, hamda ilk va o'rta asrlar davriga oid. Bu yerda hatto qadimgi rasmlarga taqlid qilib qayta chizish (re-engraving) va palimpsest holatlari kuzatiladi.
- D. Geologik Sirt (Matritsa)
- Siypantosh:** Asosan qizg'ish-qo'ng'ir kvarsit va slanes plastinalari yuzasida

shakllangan.

Sangloqsoy: Paleozoy (silur) **ohaktoshlari** hamda slanes qatlamlaridan iborat yotiq va qiya tosh bloklariga tushirilgan.

Tasvirlarning tosh pati (patina) bilan qoplanganlik darajasi, stilistik o'zgarishlar hamda ustma-ust tushirilgan (palimpsest) chiziqlar tahlili Sangloqsoy petrogliflari bir vaqtda emas, balki bir necha tarixiy bosqichlarda yaratilganini ko'rsatmoqda:

1. **Ilk bosqich (So'nggi bronza va ilk temir davri - mil.avv. II–I ming yilliklar):** Somoniy uslubdagi dinamik tog' echkilari, buqa va ibtidoiy ov sahnalari.

2. **O'rta bosqich (Antik va ilk o'rta asrlar):** Otilqlar, tuyalar va xonaki chorva tasvirlari.

3. **So'nggi bosqich (Rivojlangan o'rta asrlar va keyingi davrlar):**

Sxematik ravishda qadimiy rasmlarga taqlid qilib chizilgan belgilar va tasvirlar. Sarmishsoy, Ilonlisoy, Qoraqiyasoy va Quduqchasoy petrogliflari bilan qiyoslaganda, Sangloqsoy rasmlari local ijrochilik maktabiga egaligi, tasvirlarning nisbatan ixcham va kompozitsion jihatdan mukammalligi bilan ajralib turadi.

XULOSA VA AMALIY TAVSIYALAR

Sangloqsoy qoyatosh rasmlarining kashf etilishi Qashqadaryo vohasining ibtidoiy san'at xaritasini boyitish bilan birga, hududning qadimgi aholisi ma'naviy diniy qarashlarini o'rganishda muhim qadam bo'ldi

Mazkur yodgorlikni saqlab qolish va ilmiy muomalaga kiritish bo'yicha quyidagi vazifalar dolzarb hisoblanadi:

1. Yodgorlik hududini muhofaza zonasiga olish va **“Shahrisabz” davlat muzey-qo'riqxonasi** ochiq osmon ostidagi arxeologik ob'ekti sifatida ro'yxatdan o'tkazish.

2. Rasmlarning 3D fotogrammetrik raqamli xaritasini yaratish hamda monitoring tizimini yo'lga qo'yish.

3. Hududni ekoturizm va arxeoturizm yo'nalishlariga kiritish imkoniyatlarini ko'rib chiqish.

4. Hududda turizmni rivojlantirish uchun hududni mahalliy hokimiyat bilan qayta o'rganib chiqib, chet el va mahalliy turistlarga sharoit yaratish.

"Qashqadaryo vohasining qoyatosh san'atini o'rganishda Siypantosh va Sangloqsoy yodgorliklarini qiyosiy tahlil qilish mintaqada san'at uslublarining rivojlanish bosqichlarini belgilashga imkon beradi. Agar Siypantosh asosan bronza davri e'tiqodiy va ritual ramzlari bilan xarakterlansa, Sangloqsoy petrogliflari o'zining realistik ishlanganligi, kompozitsion mukammalligi hamda so'nggi bronzadan o'rta asrlargacha bo'lgan uzluksiz xronologik zanjirni namoyon etishi bilan ilmiy qiymatga egadir."

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Kabirov A. Sarmishsoyning qoyatoshlaridagi rasmlar. — Toshkent: Fan, 1976. — 33 b.
2. Oynazarov X.G'. Gadoytopmassoy petrogliflari // O'tmishga nazar jurnali. — 2019. — № 15. — B. 98–105.
3. Xojanazarov M. Naskalniye izobrajeniya Xodjakenta i Karakiyasaya. — Samarkand, 1995. — 14 s.
4. Xolmatov A.N. Noqisoy yangi qoyatosh rasmlari // O'zbekiston arxeologiyasi. — Samarqand, 2010. — № 1. — B. 166–169.
5. Xolmatov A.N., Xo'janazarov M. Quduqchasoy qoyatosh rasmlari // O'zbekiston arxeologiyasi. — Samarqand, 2014. — № 2(9). — B. 103–104.
6. Shaskiy G.B. Risunki na kamne. — Tashkent, 1973. — S. 69.
7. Rogojinskiy A.Ye. Petroglifi arxeologicheskogo landshafta Tamgali. — Almati, 2011. — S. 193–195.

